

Jelena Manja RADULOVIĆ-VULIĆ*

TRAGOM NEUMSKIH SKRIPTORIJA
(Iz monografije *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*)

---

* Jelena Manja Radulović-Vulić, vanredni član CANU

Tragom neumskih skriptorija

Izuzev Kotora, odnosno njegove Episkopije, koja je u ranom Srednjem vijeku bila pod jurisdikcijom arhiepiskopije u Bariju, iz dukljansko-barskih episkopija iz tog vremena nije sačuvan ni jedan spomenik neumske notacije. Pa ipak, nekoliko sačuvanih dokumenata, zajedno sa kotorskim primjercima, koje ćemo kasnije predstaviti, indirektno otkriva moguće tragove funkcionisanja neumskih skriptorija i u drugim našim primorskim gradovima, posebno u Baru, sjedištu Dukljanko-barske arhiepiskopije. Jedan od tih tragova mogla bi da bude i vijest o autorstvu pasije, posvećene kotorskim mučenicima, Petilovrijencima, koje dubrovački analista N. Ranjina vezuje za dukljanskog arhiepiskopa Jovana. Taj bi podatak mogao da uputi na rano postojanje neumskog skriptorija i u sredini koju je, sticajem ratnih okolnosti, njen crkveni poglavar bio primoran da napusti. Polazeći i od vijesti drugih dubrovačkih analista o uvažavanju koje je, odmah po njegovom dolasku u Dubrovnik, ukazano dukljanskom arhiepiskopu, pa tako i od opravdane pretpostavke da on nije tek u novoj sredini počeo da stiče iskustvo u pisanju pasija, nameće se zaključak: ako je Jovan, kao dubrovački arhiepiskop, pisao crkvene pjesme u Dubrovniku, onda ih je, kao poglavar Dukljanske crkve, mogao pisati i u Duklji. Iako donekle pojednostavljena, ta analogija upućuje i na pretpostavku da su takve pjesme bile i zapisivane, a možda i umnožavane u neumskim skriptorijima i u Duklji i u Dubrovniku. Još i više, na takvo razmišljanje podstiče uvjerenje istraživača dubrovačke crkvene muzičke umjetnosti da su neumski skriptoriji u Dubrovniku funkcionisali „i to već od najstarijih

vremena”.¹ Značilo bi to da je i Jovanova pasija (*passiones*), koja je mogla da nastane u prvim decenijama XI vijeka, takođe sadržavala neumске oznake. Iako se godina 980, koju Ranjina veže za Samuilov pohod na primorske gradove, smatra preuranjenom, dukljanski arhiepiskop je mogao prebjeći u Dubrovnik pri samom kraju X vijeka, a to bi – uzmu li se u obzir svi navedeni povodi, kao i neke činjenice – takođe moglo da znači da je u to vrijeme i u Dukljanskoj crkvi već bila poznata neumška prepisivačka praksa.

Ranjinin podatak dobro se povezuje sa najstarijom srednjevjekovnom tradicijom o crkvenim pjesmama, čije se autorstvo ili odabir pripisuje najvišim crkvenim dostojanstvenicima. Rizikujemo da pođemo suviše daleko ako pritom pomenemo milanskog episkopa Ambrozija ili papu Grgura I. Ne treba, međutim, zanemariti činjenicu da su i veće i manje crkvene organizacije zapadnog obreda funkcionisale po ugledu na ustrojstvo i pravila crkve u Rimu.

Polazeći od te činjenice, kao i sačuvanih dokumenata iz istog ili nešto kasnijeg vremena, neki historičari ukazuju i na broj kanonika, koji je u najranije vrijeme mogao da djeluje u crkvama na istočnoj Jadranskoj obali.² Upoređujući tako Farlatijeve i druge izvore o Duklji sa poznatim podacima o broju sveštenika u kaptolima stolnih i prvostolnih crkava, kao i u njihovim vijećima i senatima i na jednoj i na drugoj Jadranskoj obali, Ivan Marković izvodi zaključak da je kaptol Barske crkve, prvobitno stolne, a zatim i prvostolne, brojao dva-

---

¹ Iako do 1583, osim dva arhivska podatka, nijesu pronađene druge vijesti o pjevanju gregorijanskog korala na dubrovačkom području, M. Demović, u svojoj zapaženoj studiji *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici*, konstatuje da za „to postoje brojni neumatski fragmenti i koralni kodeksi u Dubrovniku, koji upozoravaju ne samo na snažno razvijenu takvu vrstu glazbe u starom Dubrovniku, već i na postojanja i to već od najstarijih vremena – *skriptorija*, u kojima su se izrađivali glazbeni priručnici što su se pri pjevanju upotrebljavali”. *Op. cit.*, str. 32.

² Budući da je arhiv Dubrovačke biskupije i njenog kaptola gotovo sasvim nestao, M. Demović ističe da sve do 1600. godine, nije moguće, na osnovu postojeće arhivske građe, ništa detaljnije saznati o organizaciji i životu Dubrovačke crkve, naročito u razdoblju ranog Srednjeg vijeka. Citirajući jednu izjavu Dubrovačkog kaptola iz 1280. godine, u kojoj su navedeni nazivi i službe kanonika, on zapaža da je krajem XIII vijeka Dubrovački kaptol brojao deset kanonika prezbitera, tri kanonika đakona, tri kanonika podđakona i deset klerika, da bi zaključio da taj „broj od 26 kanonika pokazuje da je u XIII. stoljeću dubrovačka katedralna crkva po broju personala bila izjednačena s uglednijim katedralama ostalog katoličkog svijeta”, napominjući, takođe, da treba pretpostaviti „da su u toj crkvi djelovali kao i drugdje, prebenderi (vikari), pomoćnici ili kapelani kanonika i to brojem barem za polovinu od broja kanonika”. *Op. cit.*, st. 29.

naest kanonika, među kojima je prvi bio *archidiaconus*, drugi *archipresbyter*, a treći *primicerius*, pri tom napominjući da je tako „u ona vremena bilo i u drugim dalmatinskim crkvama”.³ Smatra se da je i broj ostalih sveštenih lica, vikara i kapelana, bio približno isti.

Osim što u urbanom pejzažu Bara, iz njegove najranije srednjevjekovne faze, prepoznaje dvije istaknute cjeline – citadelu i episkopski kompleks s katedralnom crkvom i jednom crkvicom, episkopskom kućom, i prilično velikim trgom ispred ovih objekata, P. Mijović napominje da se počev od IX vijeka oko ovoga grada pojavio i „čitav roj malih crkava i manastira”, kao tipični eklezijastički elemenat njegove urbanističke strukture.⁴ Osim biskupskog dvora, kao i crkava van gradskih zidina (*extra muros*), I. Marković skreće pažnju i na tri kolegijalne crkve (*ecclesiae collegiatae*) u Baru, od kojih je svaka imala po šest kanonika, na čelu sa arhiprezbiterom (nadpopom). Ličnost arhiprezbitera istovremeno je imala funkciju župnika u odgovarajućoj parohiji. I. Marković napominje da su sličnu crkvenu organizaciju imali i drugi episkopski gradovi u Duklji.⁵ Kada se oni navode u literaturi nerijetko se uzgred napominje da su to „brojne, sitne episkopije duž priobalnog pojasa”. Kada se, međutim, uzme u obzir broj sveštenika koji je u njima djelovao, tada se stiče sasvim drugi utisak o njihovom mogućem radu na kulturnom i prosvjetiteljskom planu. Osim toga, imaju li se u vidu podaci da su nadbiskupska i kaptolska dobra (*mensa archiepiscopalis et capitularis*) bila znatna, odnosno da se sa njiva, od vinograda i južnih kultura, a naročito od maslinjaka, godišnje ubirao prihod i do dvadeset hiljada forinti,⁶ što je u ono vrijeme predstavljalo realno bogatstvo – uslovi za rad sveštenika ove arhiepiskopije bili su optimalni. Zbog svog visokog obrazovanja benediktinci su širom Evrope bili najugledniji među monasima Srednjeg vijeka. Plodna i dobro organizovana pismena djelatnost u svim južnoslovenskim krajevima, kako to primjećuje Eduard Peričić, vezana je upravo za rad benediktinskih manastira, čija se pojava i djelovanje u Duklji i Hrvatskoj

³ I. Marković, *Dukljansko-barska Metropolija*, str. 119–120. I G. Luccari napominje da je Rim, pošto je na čelo dubrovačke crkve stupio dukljanski arhiepiskop Jovan, dodijelio pravo dubrovačkom kleru da imenuje dvanaest kanonika. *Op. cit.*, str. 17.

⁴ P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, str. 37–38.

⁵ I. Marković, *op. cit.*, str. 120.

⁶ Farlati-Coleti, *Illyricum Sacrum*, VII, str. 12.

može pratiti od IX, a u Sloveniji i u drugim oblastima tek od XI vijeka. Poštujući odredbe svoje Regule, kako on dalje napominje, benediktinci su *ex professo* gajili i prepisivačku i originalnu umjetničku i historiografsku djelatnost, pa na taj način zadužili ne samo velike zapadnoevropske, već i narode slovenskog juga, Sloveniju, Hrvatsku, Duklju i Bosnu.⁷ Podsjećajući da je osnovni podsticaj njihovog asketskog načina života bio sadržan u poruci *Ora et labora* (*Moli se i radi*),⁸ i P. Mijović smatra, bez obzira na mali broj sačuvanih spomenika, da su iz reda benediktinaca i na ovom prostoru potekli mnogi „pisici crkvenih i svjetovnih hronika, prepisivači bogoslužbenih spisa i zakonika, priručnika svih vrsta (udžbenika), osobito mnogobrojnih misala, jevanđelistara, psaltira, brevijara, himnarija, homilijarija i drugih obrednih, kanonsko-pravnih i profanih knjiga”.⁹

Zajedno sa Farlatijevim podacima, ali i podacima savremenih istoričara o brojnosti crkava na prostoru Duklje, o broju njenih kanonika, kao i navedenih pomena crkvenog pjevanja i crkvenih oblika, zajedno sa podacima koje ćemo još navesti, a ne zanemarujući ni specifikum ranog srednjevjekovlja, čiji se *officium divinum* ogledao u gotovo danonoćnom obraćanju Bogu, realno je prepoznati ne samo potrebu za liturgijskim knjigama, pa samim tim i za prepisivanjem neumskih priručnika, već (imajući u vidu Ranjinin podatak) možda i za umnožavanjem izvornih crkvenih pjesama.

Ovim se pregledom ne iscrpljuju evidentirani podaci i navedeni izvori. Budući da je broj sačuvanih muzičkih spomenika nedovoljan da, u svojstvu autentičnog dokumenta, sigurnije potvrdi razvojne tokove crkvene muzičke umjetnosti u ovom periodu, i dalje ćemo koristiti navedene, ali i druge izvore i njihove podatke, iako najčešće tek uzgredno zabilježene ili samo nagoviještene. Stavljajući ih u kontekst istorijskih zbivanja, ali i prepoznatljivosti bližeg i daljeg okruženja, nastojaćemo, koliko to bude moguće, da se što više približimo dometima rane crkvene muzičke kulture dukljansko-zetskog perioda.

---

⁷ E. Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, Zagreb, 1991, str. 94.

U istoj knjizi objavljen je pregled sačuvanih liturgijskih knjiga iz benediktinskih manastira u Dalmaciji (X–XIII vijek) sa najvažnijom literaturom, uključujući i stranu, str. 79–80.

⁸ Urezano u kamenu, benediktinsko geslo *Ora et labora*, nađeno je i u dvorištu budvanskog manastira *Santa Maria in Punta*.

⁹ P. Mijović, *op. cit.*, str. 102.

Crkvene slave

Pored pjevanja sveštenika i vjernika, kao i lauda, psalama, himni i kantika, kao često citiranih oblika u najstarijim legendama o translaciji moštiju hrišćanskih mučenika, zatim u *Ljetopisu Popa Dukljana*, kao i u starim dubrovačkim hronikama – i drugi izvori, posredno ili neposredno, nedvosmisleno upućuju na razvijenost službe zapadnog obreda u Zeti, pa samim tim ne samo na najstarije crkveno pjevanje, već i na znatnu razuđenost crkvenih oblika iz njenog najranijeg perioda. Tako je u dva dokumenta, koji potiču iz druge polovine XI, odnosno s početka XII vijeka, sačuvan pomen na najznačajniji ceremonijal zapadnog obreda – na svečanu misu (*Missa solemnis*). Tri papske povelje, jedna sporna bula pape Aleksandra II iz 1067. i dvije autentične – pape Klementa III Viberta iz 1089. i pape Kaliksta II iz 1124. godine, koje obavještavaju dukljansko-barske arhiepiskope da im se dodjeljuje palij (*pallium*), čime se potvrđuje njihovo arhiepiskopsko dostojanstvo, istovremeno naglašavaju da im se, kako je to običaj u Zapadnoj crkvi, odobrava, kao i njihovim prethodnicima, nošenje palija, odnosno arhijerejskog plašta samo prilikom celebriranja svečane mise (*ad missarum solemnia celebranda*). Luksuzni arhijerejski plašt, sa šest na svili izrađenih crnih krstova, kakav je u svečanim prilikama nosio i sam papa, nije se nasljeđivao, već je od VIII vijeka, uz poseban crkveni ceremonijal, dodjeljivan u Rimu svakom novouzdignutom arhiepiskopu. Nije, međutim, bio običaj da ga najviši crkveni dostojanstvenici nose svakodnevno, pa ni kada se služi tiha ili čitana misa (*missa lecta*), odnosno pjevana misa (*missa in cantu*).¹⁰

U sve tri papske bule navode se najznačajniji praznici crkvene godine u čiju se slavu u Dukljansko-barskoj crkvi može služiti svečana misa. Te velike crkvene svetkovine u papskim su bulama navedene sljedećim redom: Božić, Bogojavljenje, Veliki Četvrtak, Uskrs, Uspenje, Duhovi, dan rođenja Svetog Jovana Krstitelja, dan rođenja apostola Petra i Pavla, kao i četiri slave Svete Marije: Rođenje, Bla-

¹⁰ Detaljnije, G. Degani, *Lineamenti di Diritto Canonico nel „Registrum epistolarum” di S. Gregorio Magno*, Roma, 1949.

govijesti, Očišćenje, Uznesenje; zatim dvije slave Svetog Mihaila Arhandela, dan rođenja dvanaest Apostola, dan rođenja Svetog Đorđa, dan rođenja Svetih Sergija i Vakha i dan Svih Svetih; najzad dan arhiepiskopovog rođenja, dani zaređivanja sveštenika, kao i osvećenja crkava.¹¹ Sve te crkvene slave, prema P. Mijoviću, govore i o broju crkava, iako za neke od njih arheološki još nije utvrđeno da li su bile u Baru ili su se nalazile u drugim mjestima arhiepiskopije.¹²

Osim toga, dukljansko-barskim arhiepiskopima, kako je to zabilježeno u ovim bulama, daju se na upravljanje sljedeće episkopije – presvijetla Dukljanska, Barska, Kotorska, Ulcinjska, Skadarska, Baletška, Svačka, Drivatska, Pilotska, Srpska, Bosanska i Travunijska, sa svim njihovim parohijama, crkvama i manastirima, kao i dobrima koja svakoj od njih pripadaju. Istovremeno, njima se povjerava staranje i o latinskim i o grčkim ili slovenskim manastirima (*monasteria quoque Latinorum quam Graecorum sive Sclavorum*).

Podsjećanje na tako velik broj manastira na prostoru koji je pripadao ili gravitirao Dukljanskoj državi, prema Edvardu Peričiću, neophodno je da bi se naglasilo bogatstvo njenog kulturnog i kulturno-istorijskog stvaralaštva.¹³ Budući da podrazumijeva postojanje odgovarajućih liturgijskih knjiga, i podsjećanje na veliki broj crkvenih slava, možda još i više čini uvjerljivom pretpostavku o kulturnom bogatstvu Duklje. Posebno kada je riječ o velikim crkvenim svetkovinama, malo je vjerovatno da su odgovarajući liturgijski i tekstovi u tolikom broju dukljansko-zetskih crkava pjevani isključivo napamet, bez podsjećanja na tokove melodijskog specifikuma najstarijih crkvenih pjesama. I ta okolnost u znatnoj mjeri podstiče uvjerenje, ne samo o razvijenoj prepisivačkoj djelatnosti, već i o neminovnosti funkcionisanja neumskih skriptorija na prostoru Duklje, odnosno Zete u ranom Srednjem vijeku.

Ranjina takođe izvještava da su Andriju, dubrovačkog arhiepiskopa iz italijanskog grada Luke (*Lucca*), godine 1141. zaredili njegovi sufragani – kotorski episkop Nikifor, zajedno sa barskim, ulcinjskim, dri-

---

¹¹ Prepise bula Pape Aleksandra II iz 1067, pape Klementa III iz 1089. i Pape Kaliksta II iz 1024. godine, objavio je S. Stanojević, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjičkoj državi*, Beograd, 1912, str. 157–162.

¹² P. Mijović, *op. cit.*, str. 75.

¹³ E. Peričić, *op. cit.*, str. 93.

vatskim i pilotskim,¹⁴ što potvrđuje raniju pretpostavku o obaviještenosti Dukljansko-barske crkve, ne samo u domenu graditeljske i likovne, već i sakralne muzičke umjetnosti. Obred zaredivanja u različite sveštenečke činove poseban je ceremonijal, obično zabilježen u rano-srednjovjekovnim pontifikalnim knjigama, koji po utvrđenom redu propisuje pjevanje vrlo određenih antifona, rezponzorija, versusa i drugih brojnih napjeva. Osim najvišeg crkvenog dostojanstvenika koji vodi taj svečani čin, u ceremonijalu učestvuju sveštenstvo, crkveni hor i vjernici. Polovinom XII vijeka Dubrovnik je ugledni kulturni i ekonomski centar. Sačuvani muzički spomenici stavljaju ga u red najrazvijenijih duhovnih središta istočne Jadranske obale. Ako jednog njihovog arhiepiskopa, koji pritom dolazi još i sa druge, kulturno razvijenije Jadranske obale, zareduju dukljanski episkopi, a uz prisustvo cjelokupnog dubrovačkog klera, Senata i drugih dubrovačkih uglednika, vjerovatno i crkvenih prelata i iz drugih dukljansko barskih episkopija, onda je Dukljansko-barsku crkvu realno prepoznati kao duhovni ambijent u kojemu se crkvena muzička umjetnost razvijala u istoj mjeri kao i u drugim središtima Jadranske obale, koja su, za razliku od dukljanskih bogomolja, sticajem historijskih okolnosti, imala sreću da iz njihovih skriptorija ostanu sačuvana bar neka od svjedočanstava o dometima njihove najstarije crkvene muzičke umjetnosti.

Crkva koja je od najranijih vremena komunicirala sa dubrovačkom, davši joj, prema svjedočenjima starih dubrovačkih hroničara, i prvog arhiepiskopa, a krajem XI vijeka, možda i arhiepiskopa Petra, kojemu su savremenici, kako ćemo kasnije detaljnije navesti, pripisali epitet *Doctorum doctor*, Crkva čiji su arhiepiskopi i druga sveštena lica, odlazeći povremeno u Rim,¹⁵ imali prilike da upoznaju najviše

¹⁴ „L'anno di Christo 1141. Andria, arcivescovo di Ragusa, de natione Luchese, fu consacrato da suoi suffraganei, da Nicoforo, episcopo Catarense (dall') Antivarense, Dulcignense, Drivastense, Poletense...” N. Ragnina, *op. cit.*, str. 214.

Prema Ranjini, Papa Inocentije II je 1141. godine dodijelio palij dubrovačkom arhiepiskopu Andriji i istovremeno mu potvrdio potčinjenost trinaest dukljanskih episkopija, budući da su iste bile sufragani Jovana, prvog dubrovačkog arhiepiskopa, koji je bio iz Duklje (*Quale (Andria) andò a Roma al papa Innocentio II, dal quale ottenne il pallio [...] Quale etiam ottenne, et affermò dal papa li suoi suffraganei 13: (di) Antivari, Budva, Catara, Dulcigno, Suatio, Scutari, Durachio, Drivasto, Poletto, Servia (Sorbia), Bosna, Tribunia, Zachulmia, benchè tutti questi furono suffraganei di Joanne primo, arcivescovo di Ragusa, che fu (di) Dioclia*). *Ibid.*

¹⁵ V. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1950, str. 70, nap. 136.

profesionalne domete rimskog bogoslužjenja, a na čijem su čelu stajale i ličnosti poput još jednog arhiepiskopa po imenu Jovan, koji je upamćen kao slavan, moćan mudar i blag,¹⁶ Crkva koja je održavala relacije i sa drugim duhovnim centrima, posebno sa Splitom i Zadróm, uprkos stalnog dubrovačkog nastojanja da je stavi pod svoju jurisdikciju, a u čemu je povremeno i uspijevala, takva, dakle, Crkva bila je duhovni milje kojemu nijesu mogli da budu strani aktuelni razvojni procesi muzičke umjetnosti ranog Srednjeg vijeka.

Oltarske pregrade iz katedralne crkve Svetog Đorđa u Starom Baru, kraj XII vijeka.
Zavičajni muzej, Bar.

---

¹⁶ *Praesul in tumulo iacet persona Ioannis
Ecclesiam multis istam qui rexit in annis
Nobilis iste potens sapiens fuit atque benignus.*

-----
*(U grobu leži ličnost arhiepiskopa Jovana,
koji je mnoge godine upravljao ovom crkvom.
Taj plemić bio je moćan, mudar i blag...)*

Dio stihova sa nadgrobnog spomenika arhiepiskopa Jovana.

Natpis sa nadgrobne ploče arhiepiskopa Petra

Iz vremena samostalne dukljansko-zetske države, osim arhiepiskopa Jovana, pažnju privlači još jedna ličnost najvišeg crkvenog ranga – dukljansko-barski arhiepiskop Petar. On živi u vrijeme velikog uspona Zetske države, za vlade kralja Mihaila i kralja Bodina, u drugoj polovini XI i početkom XII vijeka. Njegovo se ime navodi u spornoj buli Pape Aleksandra II iz 1067, ali i u autentičnoj buli Pape Klementa III iz 1089. godine. Obje povelje, dodjeljivanjem palija, potvrđuju njegovo arhiepiskopsko dostojanstvo, oglašavajući istovremeno još jednu visoku počast porukom „Neka se pred tobom nosi krst posvuda u kraljevstvu Duklje” (*Crux quoque per omne regnum Diocliae feratur ante te*), koja se prije XIII vijeka samo izuzetno saopštavala u promotivnim papskim bulama.¹⁷ Nije nezanimljivo ni mišljenje nekih ranijih, ali i savremenih autora koji, na osnovu izvjesnih formulacija u jednoj drugoj papskoj povelji – pismu Pape Grgura VII iz 1078. godine, upućenom zetskom kralju Mihailu,¹⁸ zaključuju da je Petar istovremeno bio arhiepiskop i Barske i Dubrovačke crkve.¹⁹ On je jedini poglavar dukljansko-barske

¹⁷ „*Crux ante te*. Na Iztoku pred patrijarima nosi se užgana svjetiljka kada kud idu, ili izlaze iz svoga stana. Na zapadu pred papom najprije se u takovim prilikama počeo nositi križ. Docnije ovo se odlikovanje prenijelo i na papine legatske, pa na patrijare, pa na primatske, pa na neke metropolitite; a od polovine XIII. vieka na sve metropolitite: naravno svakome od njih u granicama svoje oblasti... Ovo je otajstveno značenje i povlastice, što je papa dao svetom Stjepanu ugarskome kralju. Takovu dakle povlasticu papa ovdje spominje metropolitu Petru.” I. Marković, *op. cit.*, str. 31–32.

¹⁸ Farlati-Coleti, *op. cit.*, str. 57.

¹⁹ U tom se pismu papa Grgur VII obraća kralju Mihailu s porukom da mu uputi u Rim „Petra barskog episkopa i dubrovačkog” (*Petrum Antibarensem episcopum atque Ragusitanum*). U ovoj formulaciji neki historičari vide jednu ličnost – Petra, barskog i dubrovačkog episkopa, dok drugi prepoznaju dvije – barskog episkopa Petra i dubrovačkog episkopa kojemu nije navedeno ime.

„Dubrovnik uklonivši biskupa Vitala (1074) povjeri Crkvu svoju dukljansko-barskom nadbiskupu Petru. Ovaj korak nije može bit učinjen bez kneza Mihajla, koji je valjda naprama Dubrovniku posljedio politiku svoga oca i predšasnika Stjepana Vojislava. Papa Grgur VII je doznajući za to uputio u Dubrovnik (krajem ožujka 1074) kao svog legata sipontskoga nadbiskupa Gerarda da o tome povede istragu. Rezultat istrage nije poznat. Međutim, dubrovački kroničar J. Resti i Farlati [...] iznose da je papinski legat odobrio postupak Dubrovčana i dao izabrati Petra.” F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vijeku*, Rad 25, str. 225.

Potvrdu i osporavanje mišljenja Račkog, uporedi sa literaturom koju donosi E. Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, str. 41–42 i 61–63, kao i sa raspravom S. Antoljaka, *Da li je Petar bio samo barski biskup*, *Miscellanea Mediaevalia Jugoslavica*, knj. 20, Skopje, 1968, str. 189–192.

arhiepiskopije čije je ime zabilježeno u *Ljetopisu Popa Dukljanina*, uz napomenu da je bio čovjek o kojem se sačuvalo dobro sjećanje (...*Petrus Antibarensis Sedis Archiepiscopus, bonae memoriae Vir...*).²⁰ Tim povodom Ferdo Šišić primjećuje da je u Dukljaninovo vrijeme „spomen na njega još živio u barskome kliru”.²¹ U odnosu na naše interesovanje, najindikativniji podatak o arhiepiskopu Petru otkrivaju, međutim, stihovi uklesani na njegovom nadgrobnom spomeniku koji tog visokog crkvenog dostojanstvenika slave kao „učitelja nad učiteljima” (*Doctorum doctor...*), koji je svojim znanjem vjerskog obreda prevazilazio stara iskustva – *Prudentum ritus olim superavit peritus*.²²

Dok prvi epitet – *Doctorum doctor fuit* – svakako ima šire značenje, posve je jasno da se drugi odnosi na osavremenjivanje kojim je arhiepiskop Petar učinio privlačnijim vjerski obred u Zeti, na čelu čije je Crkve stajao oko trideset godina (1089–1118). Osim njegove vjerovatno izrazite propovjedničke vještine, isticanje crkvenog rituala, koji je za sobom ostavio sva dotadašnja iskustva, trebalo bi da podrazumijeva ne samo njegovu obaviještenost o savremenim razvojnim procesima u domenu evropske crkvene muzičke umjetnosti, već i njihovu primjenu u Dukljansko-barskoj crkvi.

Kao što je poznato, jedno od reformnih obilježja rimskog obreda krajem XI i početkom XII vijeka bio je veoma izraziti prodor nove himnologije. Nove himne, koje je Rimski crkva tada prihvatila, a zatim i propisala kao obavezni dio liturgije, obogatio je repertoar crkvenog obreda širom hrišćanskog svijeta Zapadne Evrope. Da taj proces nije zaobišao Dukljansko-barsku crkvu potvrđuju upravo navedeni stihovi. Nove liturgijske pjesme morale su biti zapisivane, odnosno unošene u postojeće ili nove brevijare i misale i u crkvama Dukljansko-barske arhiepiskopije. Stoga se osim opšteg usavršavanja liturgijskog pjevanja, kao vrlo važnog segmenta u funkciji kulta,

---

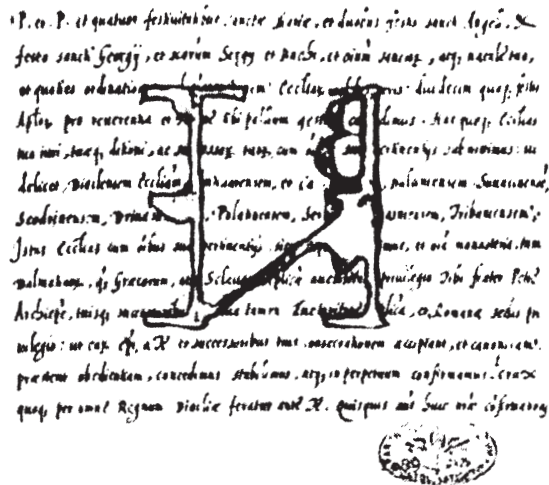
²⁰ S. Mijušković, *op. cit.*, str. 264 (162).

²¹ F. Šišić, *op. cit.*, str. 465.

²² Nadgrobna ploča arhiepiskopa Petra jedan je od četiri epitafa sa leoninskim stihovima koji su naknadno bili uzidani u pročelje katedralne crkve Svetog Đorđa u Baru. Ta crkva stradala je u eksploziji krajem XIX vijeka. Stihove sa nekadašnjih nadgrobnih ploča dukljansko-barskih arhiepiskopa prvi je objavio F. Rački, *Katolički list* br. 44 i 45, Zagreb, 1860, a zatim uz komentare I. Marković, *op. cit.*, 179–186; J. Kovačević, *Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka*, Istorija Crne Gore, I, Titograd, 1967, str. 429–431; R. Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe*, I, Titograd, 1976, str. 93; E. Perićić, *op. cit.*, str. 90.

približavanje novim pojavnim oblicima zapadnoevropske muzike ne može ni zamisliti bez usvajanja tada već znatno usavršenog neumskog pisma. Nove liturgijske potrebe morale su pokretati i odgovarajuće procese u domenu skriptorske djelatnosti u Zeti.

Kao odraz opštih razvojnih tokova dukljansko-zetske države do kraja XI vijeka, na njenom će se prostoru ustanoviti nove vrijednosti i na planu drugih umjetnosti, posebno fresko-slikarstva, skulpturalne dekoracije i sakralne arhitekture. Epitaf o prevazilaženju starih iskustava u domenu crkvenog rituala, ta jasna konstatacija o strujanjima novih oblika crkvene muzičke umjetnosti u Dukljansko-barskoj crkvi, o kojima su savremenici arhiepiskopa Petra ostavili svjedočanstvo na njegovom nadgrobnom spomeniku, gotovo je identična sa ocjenom savremenih historičara umjetnosti koji ovaj period definišu kao krajnji domet preromanike, koja je u Duklji, posebno na planu skulpturalne dekoracije, obilježila svoju kulminaciju. Političko i kulturno jačanje Mihailove i Bodinove države historičari umjetnosti direktno vezuju za broj i kvalitet spomenika, koji pred kraj tog vijeka iskazuju i prve elemente romanike.²³

Dio bule pape Klementa III Viberta iz 1089. godine kojom se barskom arhiepiskopu Petru odobrava visoka privilegija – *Neka se pred tobom nosi krst posvuda u kraljevstvu Duklje (Crux quoque per omne regnum Diocliae feratur ante te)*

²³ J. Stojanović-Maksimović, *O srednjovekovnoj skulpturi Boke Kotorske*, Spomenik, CIII, SAN, Beograd, 1953, str. 103–113; P. Mijović, *Pregled umjetnosti Crne Gore*, Crna Gora, Beograd, 1976, str. 383–397.

Jedan episkopski Misal i jedan Matutinum barskog arhiepiskopa Grgura

Da su u Zeti postojale bogoslužbene knjige, prema čijim su tekstovima čitane i pjevane mise, ali i drugi obredi rimskog časoslova (*Officium divinum*), potvrđuje još jedan dokument, u kojemu su pomenuta dva liturgijska kodeksa. Riječ je o oporuci barskog arhiepiskopa Grgura iz 1196. godine, kojom on, pored više knjiga, poklanja crkvi Svetog Keršovana u Zadru jedan episkopski *Misal* i jedan *Matutinum* (...*cuncta de libris [...], missalem ordinis episcopalis atque matutinalem librum...*).²⁴

Budući da ovaj poklon datira s kraja XII vijeka, prvi kodeks je najvjerojatnije bio plenarni misal (*missale plenum*), bogoslužbena knjiga koja je od XI vijeka, pored govorenih i pjevanih tekstova iz *Sakramentara*, *Graduala* i *Lekcionara*, sadržavala i nepromjenljive djelove mise (*ordinarium missae*), ali i nove himne, koje je Rimaska crkva već bila usvojila kao sastavni dio obreda. Druga liturgijska knjiga, *Matutinum*, *Matutin* ili *Laudes matutinae* (*Jutarnje laude*, *Jutarnje pohvale*), kako je nazivana u najstarija vremena, u ranom je Srednjem vijeku sadržavala molitve, koje su se i kasnije, do kraja Srednjeg vijeka, pjevale ili bile izgovarane na način kantilacija (*cantilatio*), a u vrijeme tri noćne službe, odnosno tokom tri noćurna (*nocturna*), sve do u ranu zoru. Naveče, uoči praznika, prvom od tri noćurna prethodila je antifona zvana *Invitatorij* (*Invitatio*), kao i Psalm XLV (*Venite adoremus*), a zatim su slijedile himne, psalmi i lekcije (čitanja) sa antifonama i responsorijima. Treći noćurno, treća služba u rano jutro, završavala se himnom *Te Deum* i himničnom pohvalom *Te decet laus*.²⁵

---

²⁴ Farlati-Coleti, *op. cit.*, str. 27; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae, 1904, str. 282; L. Thaloczy – K. Jireček – M. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia*, I, Vindobonae, 1913. U svom komentaru Grgurove oporuke (za god. 1195, Jaderae), Šufflay je s neznatnom razlikom pročitao Grgurov tekst: "...*cuncta de libris [...], missale, ordinem episcopalem atque matutinalem librum...*" Oporuka tog barskog arhiepiskopa sastavni je dio *Zbornika Svetog Keršovana* (str. 17) koji se čuva u Nadbiskupskom arhivu u Zadru.

²⁵ Uopredi, B. Stäblein, *Matutin*, MGG, VII, 1960.

Sudeći po sačuvanim primjercima *Matutina* iz ranog Srednjeg vijeka, moguće je razlikovati uglavnom dva obrasca sa redosljedom čitanih i pjevanih molitvi tokom svaka od tri noćurna. Različiti sveštenečki redovi poštovali su jedan ili drugi obrazac. S malim razlikama, oba sadrže redosljed i broj molitvi posebno za nedjeljnu službu i za velike praznike, a posebno za manje značajne praznične dane. Neumske oznake u ovim zbornicima najčešće su bilježene iznad teksto-va antifona, responzorija, himni i lauda. Kako *Matutini*, odnosno *Jutarnje pohvale* kao cjelovito sačuvani kodeksi iz ranog Srednjeg vijeka i nijesu česta pojava, citiraćemo obrazac za nedjeljnu službu, koji su uvažavali benediktinci, uz uvjerenje da mu je redosljed barskog primjerka mogao biti srodan. Pri tom smo imali u vidu da je zadarski hram Svetog Keršovana bio benediktinski manastir, a barski arhiepiskop Grgur, prema mišljenju većine historičara – benediktinac.

JUTARNJE POHVALE (*Laudes matutinae*)

– Nedjeljna služba –

Psalm III
Invitatorij, antifona i
Psalm XLV (*Venite*)
Himna

Prvi noćurno

Šest psalama
Tri antifone (jedna na svaka dva psalma), versus
Četiri lekcije
Četiri responzorija

Drugi noćurno

Identičan sa prvim

Treći nokturno

Tri kantika, sub antifona²⁶

Jedna samostalna antifona

Četiri lekcije

Četiri rezponzorija

Te Deum

Te decet laus

Molitva²⁷

Poslije *Jutarnjih pohvala* na Božić je u katedralnim crkvama pjevana *Genealogija po Mateju*, a na Bogojavljenje *Genealogija po Luki*. Ta dva napjeva, kao što ćemo kasnije detaljnije izložiti, zabilježena su neumama u *Lekcionaru* pisanom krajem XI ili početkom XII vijeka, kojim se služio poglavar Kotorske biskupije. *Missale ordinis episcopalis* barskog arhiepiskopa Grgura najvjerojatnije je u okviru svog *Lekcionara* sadržavao obje *Genealogije* i to neumizirane, budući da je prezentacija ta dva odlomka iz *Jevandjelja po Mateju* i *Jevandjelja po Luki* u ranom Srednjem vijeku predstavljala nezaobilazan čin u zapadnoj liturgiji. Osim toga, *Genealogija po Mateju* i *Genealogija po Luki*, zbog značaja koji im je pridavan, najraniji su liturgijski tekstovi iznad kojih su postavljane neume. U kotorskom *Lekcionaru* neumama je zabilježena i pohvalna pjesma *Te decet laus* koja je u Srednjem vijeku pjevana poslije obje *Genealogije*, a kojom se, kao što se može uočiti iz navedenog obrasca, završavao i pjevani dio *Jutarnjih pohvala*.

Indirektni izvor kakva je oporuka barskog arhiepiskopa Grgura iz 1196. godine, kojom on, pored drugih knjiga, poklanja manastiru Svetog Keršovana u Zadru i dva vrlo važna liturgijska kodeksa, mogao bi da baci svjetlo i na kulturne domete koje je Dukljansko-barska crkva dosegla do kraja XII vijeka. Već i sama činjenica da je taj poklon bio namijenjen jednom razvijenom crkvenom središtu, trebalo bi, prije svega, da ukaže ne samo na postojanje neumskih skriptorija u zetskim primorskim gradovima, već i na njihovu bliskost sa razvojnim tokovima savremene crkvene umjetnosti. U drugoj polovini XII

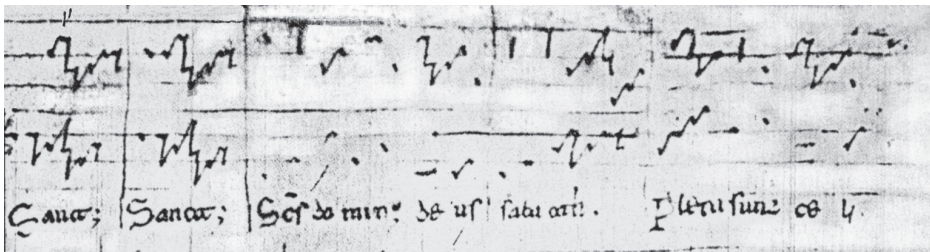
---

²⁶ *Sub antiphona* – pjevanje antifona prije i poslije nekog od rečitativnih oblika, tipa *accentus-a*.

²⁷ S. Corbin, *Office liturgique*, Encyclopédie de la musique, III, Paris, 1961, str. 321.

vijeka, a možda i ranije, u Zadru su već poznati rani oblici višeglasja, pa samim tim i savršeni način bilježenja liturgijskih napjeva – uz pomoć linijskog sistema. Smatra se da je jedan dvoglasni *Sanctus*, kao prelazni oblik od *organuma* ka *diskantusu*, bio prepisan u zadarskom samostanu Svete Marije već oko 1170. godine.²⁸ Budući da je ordinarijum poklonjenog episkopskog *Misala* i sam trebalo da sadrži jedan *Sanctus*, nije neosnovano pretpostaviti da su i napjevi u Grgurovom kodeksu bili zapisani aktuelnim neumskim pismom.

Imajući u vidu činjenicu da je Zadar bio jedan od najrazvijenijih srednjevjekovnih kulturnih centara u Dalmaciji, a hram Svetog Keršovana (prvobitno samostan, a zatim velika opatija) njegovo najrazvijenije duhovno središte, čiji je neumski skriptorijum bio na glasu čitav vijek i po ranije, a čiji majstorski iluminirani kodeksi i danas privlače pažnju istoričara umjetnosti,²⁹ skloni smo povjerovati da je Grgur, arhiepiskop barski, bio u prilici da ovom uglednom dalmatinskom hramu zavješta knjige odgovarajuće ljepote i savremenosti. Razmišlja li se u tom smislu, ne bi trebalo izgubiti iz vida da je u posljednjim decenijama XII vijeka u nekoj od skriptorsko-slikarskih radionica zetskih primorskih gradova, a možda i u samom Baru,³⁰ nastalo *Mirolavljevo jevandjelje* – rukopis čija iluminacija doseže najveće domete slovenske ranosrednjevjekovne primijenjene umjetnosti.

Dio dvoglasnog *Sanctus-a* prepisan oko 1170. godine u samostanu Svete Marije u Zadru

²⁸ V. Novak, *Zadarski kartular samostana Sv. Marije*, Zagreb, 1959.

²⁹ Posebno iluminacija jednog jevandelistara iz ženskog benediktinskog samostana Svete Marije u Zadru, poznatog kao *Vekenegin jevandelistar*, smatra se pravim remek-djelom. Kao narudžbina, taj je kodeks nastao krajem XI vijeka u skriptorijumu Svetog Keršovana; danas se nalazi u *Bodleian Library* u Oksfordu (*Canon. lit.* 61). Detaljnije, V. Novak, *Vekenegin evangelistar*, Starine, Zagreb, 1962.

³⁰ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 305.

